

Slavica Juka

*Pedagoški fakultet Sveučilišta u Mostaru,
Mostar*

VANJSKE MIGRACIJE IZ ZAPADNE HERCEGOVINE

SAŽETAK

U tekstu se razmatraju vanjske migracije s prostora zapadne Hercegovine. Proces iseljavanja pretvorio se u jedno od bitnih sociogeografskih, sociokulturnih i socioekonomskih obilježja toga kraja. Autorica se osvrće na migracije pod turskim naježdama, na migracije i demografsku sliku zapadne Hercegovine pod austro-ugarskom vlašću te u Prvoj i Drugoj Jugoslaviji. Osobito se osvrće na vezu vanjskih migracija i etničke slike zapadne Hercegovine. Na kraju autorica govori o povratništvu i problemima obitelji u migracijskom kontekstu, te o odnosu migracija i razvitka.

KLJUČNE RIJEČI: vanjske migracije, zapadna Hercegovina, etnička slika, povratništvo, migrantska obitelj, razvitak

KEY WORDS: external migration, West Herzegovina, ethnic situation, return migration, migrant families, development

Uvod

Vanjske migracije s nekog prostora nužno su određene gospodarskim, političkim i sociokulturnim faktorima. Ne manje važna jest i razvijenost zemalja destinacije migranata. Koliko gospodarski i politički faktori utječu na migracije, zorno pokazuje prostor zapadne Hercegovine. U tri promatrana popisa stanovništva (1961, 1971, 1991) Bosna i Hercegovina od svih je republika i pokrajina bivše Jugoslavije imala najveći udio autohtonog stanovništva, odnosno najmanje

stanovništva koje se iselilo iz mjesta rođenja. Međutim, po broju iseljenika, u cjelini i regionalno, izrazito je emigracijsko područje, a u apsolutnom i relativnom pogledu po broju zaposlenih u tuđini dolazi poslije Hrvatske na drugo mjesto (v. Popis stanovništva i stanova 1971, knj. IX, Beograd 1973. i Rezultati popisa stanovništva 1991). Prostor Bosne i Hercegovine obilježava i pojačano unutarnje migracijsko kretanje u smjeru Sarajeva, zeničkog, visočkog i tuzlanskog kraja. Ove unutarnje migracije uvjetovane su industrijskim razvitkom spomenutih krajeva, koji postaju privlačni za ruralno stanovništvo, koje će se doseljavati u ovim industrijskim središtima.

Različite prirodne osnove ali i društvene prilike i zbivanja u pojedinim dijelovima Bosne i Hercegovine imale su za posljedice različite socioekonomske pomake, a s tim u svezi i demografski razvitak Republike. Na jednoj strani, to je prenapučenost industrijskih krajeva središnje Bosne, a na drugoj, demografsko pražnjenje zapadne Hercegovine. Po popisu stanovništva iz 1961. utvrđeno je da se 179.000 osoba nastanilo u području središnje Bosne, u industrijskoj zoni (v. Grupa autora, Migracije...: 140), što dokazuje da je ovaj dio Republike bio privlačan imigracijski prostor.

Međutim, područje zapadne Hercegovine trajno je izrazit emigracijski prostor. Postotak uposlenih u inozemstvu 1971. ubilježen je kao posebna ekonomska kategorija i kretao se 34,3% od ukupnoga aktivnog stanovništva u općini Posušje, 37,8% u općini Grude, 31,0% u općini Ljubuški. Zbog bolje usporedbe ovdje ću spomenuti da je u Trebinju (istočna Hercegovina) ovaj postotak iznosio samo 2,5%.

Proces iseljavanja iz zapadne Hercegovine pretvorio se tako u jedno od bitnih sociogeografskih, sociokulturnih i socioekonomskih obilježja toga kraja. Naime, brojno iseljavanje stanovništva iz Hercegovine jest determinirajuća komponenta njezina stanovništva sve do najnovijeg vremena. Međutim, stanovništvo zapadne Hercegovine istodobno se odlikuje i relativno slabom unutarnjom pokretljivošću. U migracijama na male daljine (lokalne i međuopćinske) pretežito sudjeluju migranti iz seoskih naselja, i nešto malo doseljenici iz drugih krajeva. Opseg vanjskih migracija, pa čak i trajno iseljavanje, daleko je veći od obujma unutarnjih migracija.

Promatramo li regionalne razlike u obujmu vanjske migracije iz Hercegovine zapažamo da je kraj zapadne Hercegovine apsolutno i relativno najintenzivnije emigracijsko područje u Hercegovini, a uz općine Livno i Tomislavgrad, najjače emigracijsko područje u Bosni i Hercegovini. Sa 14.257 stanovnika koji su radili i živjeli u nekoj stranoj zemlji (31. III. 1971), što je činilo 13,3% ukupnog stanovništva, zapadna Hercegovina obuhvaćala je 2,3% od ukupnog broja vanjskih migranata iz bivše Jugoslavije, odnosno 10,3% iz Bosne i Hercegovine, ili preko tri petine (61,6%) iz Hercegovine. Svih pet općina ovog područja (Čitluk, Grude, Ljubuški, Posušje i Široki Brijeg) nalaze se u skupini od deset općina bivše Jugoslavije s najvišom stopom vanjske migracije. Stoga i nije čudo što postoji pučka izreka koja glasi: " Hercegovina cijeli svijet naseli, sebe ne raseli".

Vanjske migracije iz zapadne Hercegovine teško možemo razumjeti, ako ne poznamo povijest ovoga kraja, njegova geografska obilježja i socijalno-politička gibanja. Nakon kratkog pregleda ovih faktora, pokušat ću odgovoriti koliko i kako su vanjske migracije utjecajne na ekonomski i socijalni razvitak ovoga kraja.

I. Migracije pod turskim najezdama

Od dolaska Turaka u Bosnu, broj pučanstva u gradskim naseljima srednjovjekovne Bosne i Hercegovine u vidnom je opadanju. Napose se to odnosi na hrvatsko katoličko pučanstvo, koje se povlači pred turskim osvajanjima, tražeći spas u gradu podno Srđa, ili u nekom drugom primorskom naselju, a nije mali broj onih koji odlaze na sjever u Slavoniju i Ugarsku, pa čak i na zapad. Turski izvori koji govore o popisu pučanstva za 1468/69. ukazuju na osjetnu promjenu demografske slike Bosne i Hercegovine.

Migracijska kretanja vezana za ovo razdoblje odnose se na nasilno bježanje pred Turcima iz istočne Bosne i istočne Hercegovine. Hrvatsko katoličko pučanstvo kreće se dolinom rijeke Drine i rijeke Bosne u Posavinu, Soli, Usoru i Spreču, a nemali broj bježi preko Save u Slavoniju, Bačku i Srijem. S juga, iz Hercegovine, hrvatski živalj pomiče se prema sjeveru dolinom rijeke Bosne od njezina izvora do ušća. U tim većim kretanjima hercegovačko stanovništvo

dospjelo je i do Subotice u Bačkoj (Bunjevci su došli s ušća rijeke Bune u Neretvu) i oko Bača. Jedan kraj tih seoba išao je prema zapadu u Dalmaciju, Zagoru, Liku, Kordun, pa dalje na zapad do mađarske granice. Bivše hrvatsko domaće pučanstvo sve više potiskuju Vlasi pravoslavci. Ti novopridošli Vlasi pravoslavci mnogo su se lakše uklapali u turski feudalni sustav nego hrvatski katolički puk. Također su se bolje snašli i "Krstjani" "Crkve bosanske", koji su pripadali hrvatskome katoličkom korpusu, a onda prihvatili islam. Ovdje je jasno da je demografska slika izmijenjena kao isključiva posljedica prisilnih migracija.

Padom Hercegovine pod tursku vlast godine 1482, ovaj kraj počeo je mijenjati etničku sliku. Odlazili su katolici, a dolazili muslimani i Vlasi pravoslavci. Kretanja Vlaha išla su tragom turskih osvajanja i uspostave turske vlasti. Uspostavom svoje vlasti Turci su najprije zaveli vilajetsko uređenje: u Hercegovini je to Vilajet Hersek (Hercegovina zemlja). Vilajet se dijelio na kadiluke, a kadiluci na nahije. Današnja zapadna Hercegovina pripadala je ljubuškoj nahiji, nahiji Imota, nahiji Posušje. Kako je zapadna Hercegovina rubno područje, njeno stanovništvo bilo je u veoma teškom položaju i zbog austrijsko-turskih ratova, ali i stoga što je teško prihvaćalo islam. Pojedine, veoma rijetke obitelji, prešavši na islam, dobile su zemljišne posjede u trajno vlasništvo, a ostali puk kulučio je i pod turskim zulustom živio svoj patnički život. Ovakva slika održala se sve do austro-ugarske aneksije Bosne i Hercegovine godine 1878.

II. Migracije i demografska slika zapadne Hercegovine pod austro-ugarskom vlašću

Iako ni austro-ugarska vlast nije imala razumijevanja za identitet ovdašnjeg čovjeka, ipak se može kazati da je imala razumijevanja za ograničenu slobodu. Počela je razvijati infrastrukturu, podizati crkve i škole. Ljudi, oslobođeni turskih nameta, počeli su obrađivati svoja imanja i uzgajati duhan i vinovu lozu.

Austro-ugarske vlasti provele su popis stanovništva 1885. i 1910. Prema tim popisima vidljivo je da se broj rimokatolika uvećao, a broj muhamedanaca i pravoslavaca smanjio na području zapadne Hercegovine, Mostara, Duvna i Livna.

U Ljubuškom, primjerice, bilo je godine 1885. ukupno 32.214 osoba, od toga rimokatolika 28.054, muhamedanaca 3.561, a pravoslavaca 597, dok je godine 1910. bilo 39.211 rimokatolika, 2.846 muhamedanaca i 231 pravoslavac. Iako se po takvoj demografskoj slici lako može zaključiti da nije bilo vanjskih migracija s ovog područja, dojam je pogrešan. Zapravo, migracija je bilo, ali nisu bile nasilne. Bilo je odlazaka u prekomorske zemlje zbog zarade, jer škrtica hercegovačka zemlja nije mogla zadovoljiti nužne potebe života. Ako se tome doda i bolest vinove loze, "filoksere", koja je uništila većinu vinograda, te uvoz talijanskih vina, hercegovačka agrarna radna snaga zbog svoje je egzistencijalne ugroženosti morala potražiti utočište u prekomorskim zemljama (kao što su to učinili hrvatski seljaci s dalmatinskih i primorskih otoka i duž obale i zaleđa). Privlačnost prekomorskih zemalja (pull faktor) bila je u liberalnoj imigracijskoj politici, rijetkoj naseljenosti, slobodnim poljoprivrednim površinama, u mogućnosti zapošljavanja u industriji i rudnicima. Godina 1907. poznata je po tome što je tada najviše Hercegovaca otišlo u Ameriku. Kako austro-ugarskoj vlasti nije u početku bilo stalo da ljudi odlaze, nije ni vodila nikakvu migracijsku politiku, to nema ni točnih podataka o broju iseljenika, ali se sa sigurnošću zna da su u pitanju bili masovni odlasci, jer su opjevani u ovdašnjoj narodnoj i literarnoj poeziji, a zna se i po svjedočenjima ljudi i po crkvenim bilješkama.

III. Vanjske migracije u Prvoj i Drugoj Jugoslaviji

Iako je uobičajeno odvojeno promatrati migracije, odnosno promatrati ih u razdoblju do II. svjetskog rata i poslije njega, za ovaj kraj ne bi bilo promjene u rasvjetljavanju vanjskih migracija, jednostavno zbog toga što su mnogi gubici stanovništva još uvijek prikriveni velom tajne. Blajburška tragedija mnoga je kućanstva u ovom kraju prepolovila, a još uvijek nema službenih podataka o tome je li to stanovništvo emigriralo ili je pogubljeno. Ni župni uredi (koji se smatraju najpouzdanijim izvorom podataka za demografska pitanja) nemaju točne podatke, pa manjak ovog stanovništva vode nestalim. Do točnih podataka o broju emigranata teško je doći i stoga što su se emigranti u zemlji imigracije pojavljivali s novim imenom. Čak ni uspoređujući popis stanovništva po općinama 1921., 1931. i 1948. neće nam, nažalost, pomoći, jer su se poslije II. svjetskog rata stvarale

nove općine, a to je dodatno kompliciralo analizu vanjskih migracija u ovom međurazdoblju. Zna se da su zemlje destinacije bile Amerika do svjetske ekonomske krize, a potom Argentina i Čile.

Nakon uspostave komunističke vlasti promijenila se "karakteristika" onih koji odlaze: umjesto naljepnice "odlaska za zaradom", dolazi naljepnica "prebjezi". Ovo dakako, znači da je izlaz iz zemlje bio zabranjen, a ulaz u zemlju destinacije neizvjestan. Partizanske vlasti provodile su revolucionarne mjere ekonomske politike po sovjetskom modelu. U zemljoradničkim zadrugama morali su raditi svi radnosposobni muškarci i žene. Partijsko državno rukovodstvo, zaneseno vojnom i političkom pobjedom "upinjalo" se da proizvede pamuk i kikiriki na škrtim hercegovačkim vrtačama. Istodobno je zabranilo proizvodnju vina i privatnu prodaju duhana, a sve su to nadgledali seoski odbornici i "filanci", kako su zvali ljude iz UDBE (ali i prije nje), koji su štitili ustavni poredak. Nemogućnost zarade, opća besperspektivnost, te neprekidne političke torture pod sumnjom da se radi o "unutarnjem neprijatelju", tjerale su ovdašnjeg čovjeka u nepoznato. Svi koji su odlazili do godine 1962. tretirani su kao politički emigranti, te im je ulaz u domovinu bio zabranjen. Mahom su to odlazili radno najposobniji muškarci od 19 do 29 godina. Ovi "politički emigranti" rijetko su se zadržavali u zemljama Zapadne Europe. Te zemlje bile su im samo prve postaje s kojih su kretali za Ameriku i Australiju.

Zakon o amnestiji godine 1962. oslobodio je krivnje sve one koji su ilegalno otišli tražiti posao i političke izbjeglice. Savezni sekretarijat za rad izdao je 1963. "Instrukciju o zapošljavanju u inozemstvu", po kojoj su nezaposleni imali prioritet pri odlasku. Kako je na području zapadne Hercegovine vladala opća nezaposlenost, a država nakon intervencije sa zemljoradničkim zadrugama, nije ni pomišljala na podizanje industrije, počeli su masovni organizirani odlasci. Ovaj put ne odlaze samo muškarci, odlaze i žene, ili cijele obitelji. Najsnažniji val vanjskih migracija iz ovog kraja bio je u intervalu od 1968. do 1973.

Ove vanjske migracije samoupravne vlasti nazivale su sada "privremenim radom", te smatrajući da su ovi radnici sastavni dio jedinstvene radničke klase i njihova stalna briga, formirali su različite oblike praćenja i "pomoći" Gastarbeiterima. Tako su i diplomatsko-konzularna predstavništva, uz standardne

konzularne poslove, dobila i nove zadatke: da se brinu za jugoslavenske radnike na privremenom radu, a stoga je i proširena diplomatsko-konzularna mreža. Po kovčezima s mrtvim tijelima, koji su stizali u rodna mjesta, bilo je jasno da se ova "briga" za mnoge svodila na političku kontrolu najgore vrste.

IV. Vanjske migracije i etnička slika

Pokretljivost stanovništva, socijalna mobilnost koja se u zapadnoj Hercegovini očituje u vanjskim migracijama, a manje u migracijama selo-grad, u drugim dijelovima Bosne i Hercegovine ogledala se u pokretljivosti iz ruralnih u urbana područja. Promjene u gustoći naseljenosti impliciraju promjene u strukturi stanovništva općenito, a samim tim posredno ili neposredno u njegovoj kvantitativnoj i kvalitativnoj dinamici.

U poslijeratnom razdoblju, a posebno od 1961. do 1971, došlo je do relativno snažnih promjena u razmještaju stanovništva Hercegovine. S jedne strane, zamašno iseljavanje obuhvatilo je tri petine prirodnog priraštaja, a unutarnja migracija (lokalna, migracija selo-grad i međuopćinska) pokreće velik broj stanovništva. Brzo smanjenje stope nataliteta (uz relativno konstantno niski mortalitet), posljedica je najvećim dijelom nepovoljne strukture stanovništva nastale pod utjecajem neprestanog iseljavanja. Ovo osobito vrijedi za zapadnu Hercegovinu. Da bismo potvrdili točnost ovog zaključka usporedit ćemo popise pučanstva 1961, 1971, 1981. i 1991. u općini Cazin u zapadnoj Bosni. U općini Čitluk ukupan broj upisanih žitelja kretao se tih godina od 14.275, 15.359, 14.101, 14.709, a u općini Cazin 34.672, 45.468, 53.042 i 63.406 stanovnika. Iz ovih primjera očito je da broj pučanstva u zapadnoj Hercegovini stagnira, dok se broj stanovništva u općini Cazin u isto vrijeme uvećao dva puta. Usporedba i s drugim općinama zapadne Hercegovine pokazala bi gotovo identično stanje. Ovaj fenomen teško se može opravdati samo ekonomskim ili samo geografskim faktorom. Prije će uzrok biti socijalno-politički i demografsko-socijalni faktori što ih je provodila službena politika SR Bosne i Hercegovine. Ako se zna da područje zapadne Hercegovine nastanjuje hrvatsko stanovništvo, a područje općine Cazin muslimansko stanovništvo, postaje jasno kako se i zašto mijenja etnička karta Bosne i Hercegovine na štetu Hrvata u Bosni i Hercegovini.

Tablica 1: Broj i nacionalna struktura stanovnika zapadne Hercegovine

Općina	1948.				1961.				1991.			
	Ukup.	Hrv.	Musl.	Srbi	Ukup.	Hrv.	Musl.	Srbi	Ukup.	Hrv.	Musl.	Srbi
Ljubuški	42.489	40.586	1.751	127	26.630	25.006	644	227	27.182	25.182	1.569	64
%	100	95,5	41,0	0,3	100	93,9	2,4	0,9	100	92,6	5,8	0,2
Čitluk	14.625	-	-	-	14.278	13.890	231	104	14.709	14.544	110	19
%	100	-	-	-	100	97,3	1,6	0,7	100	98,9	0,7	0,1
Široki B.	35.582	35.347	16	207	24.732	24.323	8	360	26.437	26.231	9	147
%	100	99,3	0,04	0,8	100	98,3	0,03	1,5	100	99,1	0,0	0,6
Grude	19.053	-	-	-	18.972	18.850	9	74	15.976	15.939	4	8
%	100	-	-	-	100	99,4	0,04	0,4	100	99,8	0,0	0,1
Posušje	13.466	-	-	-	15.847	15.745	5	74	16.695	16.571	6	9
%	100	-	-	-	100	99,2	0,03	0,5	100	99,5	0,0	0,1

Svojevrsna etnomelioracija hrvatskog nacionalnog bića na prostorima Bosne i Hercegovine tekla je pod plaštem tzv. "ravnopravnosti konstitutivnih naroda". Redovito pothranjivana krilatica o "povijesnoj krivnji", omogućavala je političku, vjersku, nacionalnu i gospodarsku diskriminaciju. Vanjske migracije nagrizle su demografsku okosnicu hrvatskog naroda, inače "najsklonijeg" iseljavanju među tri konstitutivna naroda.

Stoga je razumljivo da nije moguće govoriti o vanjskim migracijama, a ne uočiti egzodusnu eroziju i demografsko pustošenje hrvatskih krajeva. Zbog ilustracije navest ću nekoliko pokazatelja: U proteklih dvadeset godina Bosna i Hercegovina svakog je sata "gubila" jednoga iseljenog Hrvata; na mjesec to je bilo jedno selo, a na godinu manji grad. Iseljavanje je u tom razdoblju prosječno godišnje nadvladavalo prirodni prirast za cca 1000 do 1500 osoba. Drugim riječima, negativna migracijska bilanca "odnijela" je od 1971. do 1991. cijeli ostvareni prirodni prirast (cca 165.000 osoba) i dodatnih cca 23.000 Hrvata iz 1971 - dakle najmanje 188.000 Hrvata. Egzodusna i etnička erozija podupiru demografsku devastaciju hrvatskog naroda u Bosni i Hercegovini. Tako je broj Hrvata godine 1991, umjesto da bude veći od milijun, bio je manji nego što je iznosio dvadeset godina prije (izvor: Rezultati popisa stanovništva i nacionalne strukture 1971. i 1991).

Iako zapadna Hercegovina čini kompaktno hrvatsko etničko područje, njezina demografska slika istovjetna je cjelokupnoj slici hrvatskog elementa u Bosni i Hercegovini. To su nam primjeri već pokazali: broj stanovništva stagnira ili se smanjuje, umjesto da se udvostručuje.

Hrvati u Bosni i Hercegovini smanjili su svoj udio u ukupnom broju, zatim u gradovima i prostornoj kvantiteti, ali nisu u seoskim naseljima i u vlasništvu nad zemljom Bosne i Hercegovine.

Dakle, zapadna Hercegovina nastavlja svoj depopulacijski trend. Emigracija odnosi reproduktivno najsposobnije i ekonomski najvrijedniji dio hercegovačkog stanovništva. Ako se zna da je od 1961. do 1971. s ovog područja zabilježena najintenzivnija vanjska migracija u bivšoj Jugoslaviji (u inozemstvu je godine 1971. bilo 13,3% ukupnoga, 52,5% muškog stanovništva dobne skupine 20-29 godina, 37,4% aktivnog muškog stanovništva), onda je je zapadna Hercegovina definitivno depopulacijska. To potvrđuje da se udio Hrvata u ukupnom broju u Hercegovini smanjuje u odnosu na broj Muslimana. Iako je uobičajeno natalitet povezivati s ekonomskim razvitkom i osuvremenjavanjem načina života, teško se može prihvatiti samo takva uzročno-posljedična veza. Naprotiv, demografsko pražnjenje najvećma je posljedica vanjskih migracija. Nigdje u bivšoj Jugoslaviji nije bilo tri puta više radnika u inozemstvu nego kod kuće, u svojoj općini.

Primjerice, godine 1971. u općini Grude radile su 744 osobe u društvenom sektoru, dok su 2.464 osobe radile u inozemstvu, u Posušju je radila 851 osoba u društvenom sektoru, dok je 2.370 Posušaka radilo u inozemstvu. Kako je poslije 1971. uslijedio novi emigracijski val, ove su općine doživjele populacijski šok, te je popis pučanstva 1981. pokazao da su to općine čiji se broj stanovnika smanjio.

Možda ove brojke ne bi dovoljno govorile ako ih ne usporedimo s drugim općinama u Hercegovini. Tako je, primjerice iz općine Konjic na radu u inozemstvu bilo 948 radnika (61,2% Hrvata), a kod kuće, u društvenom sektoru 6.122 radnika; u općini Bileća radilo je 2.068 radnika u društvenom sektoru, a u inozemstvu 182 radnika.

Tablica 2: Osobe iz Hercegovine na privremenom radu u inozemstvu 31. III 1971.

Općina	OSOBE NA RADU U INOZEMSTVU									ZAPOSLENO OSOBLJE U DRUŠTVENOM SEKTORU 1971.	
	UKUPNO		OPĆINSKA SREDIŠTA			OSTALA NASELJA			Broj	%	
	Broj	% od ukupnog stanovniš.	Broj	% od ukupnog stanovniš.	% u ukupnoj migraciji	Broj	% od ukupnog stanovniš.	% u ukupnoj migraciji			
0	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Bileća		182	1.4	26	0.6	14.3	156	1.7	85.7	2.068	15.4
2. Čapljina		1.196	4.2	101	2.2	8.4	1.095	4.6	91.6	4.609	16.3
3. Čitluk		2.141	13.9	149	8.9	7.0	1.992	14.5	93.0	922	6.0
4. Gacko		236	2.0	29	1.8	12.3	207	2.0	87.7	734	6.1
5. Grude		2.464	12.8	348	12.2	14.1	2.116	12.9	85.9	744	3.9
6. Jablanica		323	2.9	47	1.9	26.9	276	3.3	73.1	1.747	16.0
7. Konjic		948	2.3	90	0.9	9.5	858	2.7	90.5	6.122	15.0
8. Lištica		3.380	12.4	99	4.3	2.9	3.281	13.1	97.1	2.227	8.2
9. Ljubinje		46	1.0	3	0.4	6.5	43	1.1	93.5	489	10.1
10. Ljubuški		3.902	13.8	105	3.8	2.7	3.797	14.9	97.3	1.792	6.3
11. Mostar		2.455	2.7	697	1.5	28.4	1.758	4.2	71.6	23.211	25.9
12. Nevesinje		805	4.2	61	2.0	7.6	744	4.6	92.4	1.326	6.8
13. Posušje		2.370	14.0	69	4.2	2.9	2.301	15.1	97.1	851	5.0
14. Prozor		1.516	8.4	10	0.7	0.7	1.506	9.1	99.3	1.007	5.6
15. Stolac		887	4.6	40	1.0	4.5	847	5.5	95.5	2.232	11.6
16. Trebinje		291	1.0	12	0.3	4.1	279	1.1	95.9	5.406	18.6
Hercegovina		23.142	5.9	1.886	2.0	8.1	21.256	7.1	91.9	55.487	14.1

V. Migranti: iskustvo, povratak

Novozelandski teoretičar Lahore svaku osobu koja napušta državni teritorij s namjerom da dugo ili trajno ostane radi poboljšanja standarda, nazvao je iseljenikom. Prihvatimo li ovaku definiciju, onda "radnike na privremenom radu", kako su ih nazivale socijalističke vlasti, treba smatrati iseljenicima.

Čizmićeva, pak, definicija glasi: "Iseljenikom se smatra svaka osoba koja napusti domovinu u namjeri da se više ne vrati." Kako je u definiciji akcent na namjeri, očito je da naši emigranti nisu izrazili namjeru da se ne vrate u domovinu.

Dakle, slijedom ove definicije ne možemo naše migrante još uvijek tretirati iseljenicima, iako je sigurno da ove vanjske migracije nisu privremeni rad, a migranti nisu dio nekakve "jedinstvene radničke klase" u domovini. Oni su posebni društveni slojevi zemalja u kojima žive i rade i njihov socijalni status ovisi kako od politike zemalja imigracije, tako i od njihove intelektualne moći i ugleda. Stoga je teorijski potpuno opravdano ovakav tip vanjskih migracija nazvati, ako ne iseljeništvom, onda zasigurno dijasporom.

Osnovna pitanja koja zaokupljaju pozornost odnose se na iskustva migranata u zemlji imigracije, ocjenu vlastitog društvenog položaja u Europi i kod kuće, te na mišljenje o stanju kod kuće i na pitanja povratka.

Izbor metode istraživanja stavova migranata o navedenim osnovnim pitanjima ovisio je i o tradicionalnom nepovjerenju i sumnjičavosti ispitanika spram sličnih istraživanja iz prethodnog razdoblja. Stoga je istraživanje provedeno putem interviewa u formi neposrednog razgovora, te sustavnim i planskim promatranjem. Ispitanici su bile poznate osobe, pa je riječ o biranom uzorku. Je li ovaj uzorak reprezentativan teško je reći, ali zacijelo nije slučajan.

Ovdje ću prikazati istraživanja iz 1987. i 1994, provedena za godišnjih odmora i Božićnih blagdana u općini Čitluk. Tražene podatke dobivala sam od ljudi iz različitih mjesnih zajednica i različitog obrazovnog stupnja, a dobi od 37 do 48 godina.

Petina ispitanika ima osnovnu školu, njih 6,5% ima visoku stručnu spremu, a ostali srednje škole radničkih i činovničkih zanimanja.

Na pitanje: smatraju li da je njihov odlazak bio ispravan izbor, svi su odgovorili da jest. Nitko nije rekao da je pogriješio, naprotiv, naglašavali su da alternative nije ni bilo. Pritom su ukazivali na besperspektivnost, koja je vladala, te uglavnom navodili negativna iskustva.

Drugo je pitanje bilo: "Kako ocjenjujete svoj položaj u zemlji boravka?" Odgovori se mogu klasificirati sljedećim redom: njih 10 (33,3%) u potpunosti je zadovoljno; 17 ih je ocijenilo da im položaj "nije loš"; a samo troje reklo je da im je jako teško.

Na treće pitanje: "Planirate li povratak?", svi su ispitanici kazali da planiraju. "Kada se mislite vratiti?", glasilo je četvrto pitanje. Odgovori na ovo pitanje 1987. razlikuju se od onih odgovora koji su dobiveni 1994. Prvi put odgovarali su da ne znaju kad bi se to moglo dogoditi, ili kad će u mirovinu. Međutim, drugi put su odgovarali da će se vratiti čim bude sigurno za ulaganje i ako država donese "olakšice", kad zaživi pravna država. Svi ispitanici kazali su da žele sudjelovati u izgradnji domovine, te koliko su sudjelovali u pomoći u domovinskom ratu svojim novčanim priložima, humanitarnim i političkim akcijama. To smatraju svojom domoljubnom obvezom, a za povratak, cijene, pored domoljublja treba i nešto drugo. Potrebno je učvrstiti pravnu državu koja će uvijek garantirati pravnu, imovinsku i političku sigurnost. Potrebno je uvesti stimulativne zakonske propise za ulaganje kapitala u domovinu. Potrebno je ojačati intelektualne potencijale koji će biti kadri iskoristiti prirodne i ekonomske resurse. Ukratko, potrebno je osigurati sve ove pretpostavke da bi se mogao očekivati povratak migranata u zapadnu Hercegovinu. Ovo nije ni lagan ni brz posao, pogotovu ako rat na ovim područjima još traje, a kraj rata još je uvijek neizvjestan. Prema tome, neizvjesno je i pitanje povratka. Stoga boravak i rad naših migranata u inozemstvu poprima sve trajnije obilježje, tako da izraz "privremeni rad" ostaje samo floskula. Svi su ovi ljudi već više od polovinu svoga životnog vijeka u inozemstvu, pa je stoga takav boravak i rad apsurdno nazivati privremenim. "Radnici na privremenom radu", odnosno migranti na radu u inozemstvu s područja zapadne Hercegovine teško se odlučuju na povratak, ili bolje reći još se ne odlučuju na povratak.

VI. Vanjske migracije i obitelj

Već smo zaključili da vanjske migracije imaju za posljedicu depopulaciju. Socijalna mreža gubi integrativna čvorišta (pater familias i ostale važne uloge); pojavljuju se razni oblici nepotpunih obitelji; smanjuje se količina, ili pak mijenja ljestvica sociokulturnih vrijednosti, a istodobno raste anomija.

Socijalne promjene izazvane vanjskim migracijama imale su za posljedicu bilocirane obitelji. Ovo je novi tip obitelji, koji zahtijeva socijalnu adaptaciju. Unatoč društvenoj modernizaciji, obiteljski i rodbinski odnosi ostali su

funkcionalno vrlo važni za stvaranje mehanizama s pomoću kojih se lakše mogla preživjeti socijalna promjena.

Dakle, odlaskom emigranata nastaje pritisak na gotovo sve komponente socijalnog života sredine. U posljednjoj kariki nalazi se dijete obitelji emigranata, obitelji od koje je jedan dio ostao u staroj sredini. Dijete se nalazi pred otvorenim problemom socijalizacije; u obitelj nadostaju uloge-uzori koje ono treba oponašati, pa stoga postaje upitnim i poticaj za prikladno ponašanje. Emigracija roditelja jest socijalna strategija radi stvaranja boljih ekonomskih uvjeta života, a obiteljske funkcije potisnute su u drugi plan sve dok se taj prvotni cilj ne ispuni.

Naravno, gotovo svaka emigrantska obitelj, koja se odlučuje na bilokaciju, očekuje da će takva strategija biti uspješna, kako u pogledu cilja (ekonomskog), tako i u pogledu funkcioniranja obitelji. Sličan je problem u ponašanju roditelja-bračnog partnera, koji je ostao u staroj sredini.

Čini se bitnim naglasiti da se dijelovi bilocirane obitelji nalaze u dvije sasvim različite sociokulturne sredine, te pritisak na dio emigrantske obitelji koji se nalazi kod kuće time biva još jači.

Promatramo li sve ove zakonitosti na području zapadne Hercegovine, potrebno je imati u vidu specifičnosti socijalnog života ovog područja. Tradicijski elementi imaju snažan učinak pri društvenom uklapanju, a kršćanski se moral iznad svega ukorijenio u svijest ovdašnjih ljudi - i jedno i drugo u ovako snažnim društvenim kretanjima imalo je veoma bitnu ulogu. Tradicijski elementi ne gube snagu svog utjecaja niti kad su u pitanju mlade generacije. Stoga je sasvim razumljivo što su se uspjele održati bračne zajednice unatoč dugotrajne razdvojenosti. Što više, službenih razvoda nije ni bilo.

Na osnovi praćenja uvjeta i načina života učenika srednje škole u zapadnoj Hercegovini, mogao se steći uvid u probleme s kojima se susreću učenici kojima su roditelji razdvojeni (jedan je roditelj u inozemstvu a drugi kod kuće). Obitelj biva na okupu samo dva puta u godini, i to jednom u domovini, a drugi put u inozemstvu. Međutim, među učenicima nema ni jednog kojega su se roditelji rastali. Jesu li uistinu tako snažni moralni i tradicijski elementi, ili je možda u

pitanju i čuvanje teško stečene imovine, ovih koliko do jučer siromašnih ljudi, nije jednostavno utvrditi.

Zanimljivo je napomenuti da se broj bilociranih obitelji iz godine u godinu smanjuje. Dakako, ne radi se o povratku dijela obitelji iz inozemstva, nego o odlasku u inozemstvo.

U intervalu od sedam godina, koliko je trajalo praćenje ove problematike (od 1987. do 1994), uočeno je da se smanjivao i broj učenika. I oni su odlazili u inozemstvo. Već se tada moglo zaključiti da se odlazak "zaokružuje", a neizvjestan povratak sa strepnjom očekuje.

Posebna skupina učenika koja zaokuplja pozornost, jesu djeca kojih se oba roditelja nalaze na radu u inozemstvu. O ovim učenicima kod kuće brinuli su baka i djed ili netko iz bliže rodbine. Učenici su bili materijalno opskrbljeni i paženi onoliko koliko je to rodbina mogla i znala činiti. Istina, roditelji bi se pobrinuli da djeca budu zbrinuta kod uglednije rodbine, jer su i onako tu pažnju plaćali novcem. Ni ovu skupinu nije moguće generalizirati. Dok su se pojedici iz ove skupine vozili autom do škole, drugi su se pak ponašali kao i većina njihovih vršnjaka. Očito dakle, nije jednostavno prihvatiti tezu da je poklonjeno materijalno dobro zamjena za roditeljsku brigu. Prije će biti da je to kompenzacija osobnoga roditeljskog ugleda i moći.

Ponašanja ovih učenika, postignuti uspjesi u vladanju i učenju, nisu odudarali od ukupnog prosjeka škole. Tako je, primjerice, ukupna prolaznost na prvoj klasifikaciji u Centru za srednje usmjereno obrazovanje i odgoj Čitluk bila 42,37% u učenju i 87,42% u vladanju u školskoj godini 1986/87, a uspjeh učenika za koje su skrbili staratelji (to su djeca kojima su roditelji radnici u inozemstvu) iznosio je 44,62% u učenju i 83,25% u vladanju. Ovakav trend nastavio se i na drugoj klasifikaciji, a na kraju godine ovi su učenici popravili vladanje. (Izvor: Rezultati uspjeha u učenju i vladanju, razredne knjige.) Ako se bolje proanaliziraju podaci iz razrednih knjiga, učit će se da ni ovi prosjeci ne govore dovoljno. To bi mogla biti zasebna tematska cjelina, koju nećemo sada obrađivati.

Međutim, potrebno je naznačiti činjenicu po kojoj ova socijalna skupina

klasifikaciji u Centru za srednje usmjereno obrazovanje i odgoj Čitluk bila 42,37% u učenju i 87,42% u vladanju u školskoj godini 1986/87, a uspjeh učenika za koje su skrbili staratelji (to su djeca kojima su roditelji radnici u inozemstvu) iznosio je 44,62% u učenju i 83,25% u vladanju. Ovakav trend nastavio se i na drugoj klasifikaciji, a na kraju godine ovi su učenici popravili vladanje. (Izvor: Rezultati uspjeha u učenju i vladanju, razredne knjige.) Ako se bolje proanaliziraju podaci iz razrednih knjiga, uočiti će se da ni ovi prosjeci ne govore dovoljno. To bi mogla biti zasebna tematska cjelina, koju nećemo sada obrađivati.

Međutim, potrebno je naznačiti činjenicu po kojoj ova socijalna skupina biva prepoznatljiva. To je prije svega vladanje, odnosno smanjeni uspjeh iz vladanja zbog neopravdanih izostanaka. Ovo prije svega upućuje na neprikladnu brigu rodbine, čak i u nekontroliranom trošenju novca. Učenici najslabije rezultate postižu u drugom razredu srednje škole (izvor: uvid u matične knjige), odnosno u životnoj dobi od 15 do 16 godina. Ti su učenici skloniji frustracijama od svojih vršnjaka i njihove su frustracije trajnije. Pedagozi su isticali da zbog afektivnih i depresivnih stanja kroz koje prolaze, ovi učenici često napuštaju školu, a suradnju sa starateljima nisu mogli lako ostvariti.

VII. Vanjske migracije i razvitak

Već smo dosad kazali da su vanjske migracije svojevrsan pritisak na ukupnu socijalnu sredinu emigrantskog područja. Pojedinaac, obitelj, škola, pa i Crkva, svatko za sebe nužno je morao transformirati svoje uloge. Zbog snažnih interakcijskih djelovanja pojedinac drukčije promišlja i drukčije se ponaša. Tradicionalistički elementi zadržavaju se na razini manifestnih pojava, a sve snažniji racionalistički i interesni momenti određuju život pojedinca. Slične promjene preživjela je i obitelj. Znakovito je da čak i kultura stanovanja poprima obilježja one sa zapada. Jedino okućnica i infrastruktura ukazuju da se radi o drugom području. Crkva i škola morale su se potruditi i modificirati svoju ulogu. Pored toga što su u prvi plan postavljale odgoj naraštaja na račun drugih odrednica, i one su racionalizirale u različitim segmentima i nijansama svoju djelatnost.

Naše je pitanje: U čemu se, dakle, ogleda razvitak? Umjesto sažetog odgovora: u stadardu ljudi, pokušat ćemo radije predočiti nekoliko primjera. Svakog mjeseca mjesne banke isplaćuju inozemne mirovine. Ukupna suma isplaćenog novca po općinama mjeri se milijunima maraka za svaku općinu (autorici su poznati ovi podaci). Time je kupovna moć ljudi znatno ojačana i potrošnja uvećana. Roba i novac brzo se obrću i količina se novca uvećava, a trgovinski se odnosi iz dana u dan osuvremenjuju. Sve se ovo događa na razini individualnog (privatnog) poduzetništva. Individualni interesi uvjetovali su brži razvitak infrastrukture, bez koje je nezamisliva trgovina i drugi privatni obrti. Osim trgovine na ovom području intenzivno se razvija ugostiteljstvo i druge uslužne djelatnosti, a od proizvodnih grana građevinarstvo, gdje dominiraju privatni poduzetnici.

Poljodjelstvo i vinogradarstvo, iako su tradicionalno davali glavno obilježje ovom kraju, sve su manje značajni izvori zarade, a sve više sporedne (običajne) djelatnosti, pogotovu zato što zahtijevaju velik i mučan rad i velika ulaganja, a u konačnici daju malu dobit.

Po svemu sudeći i perspektiva i blagostanje ovog kraja odnosit će se na privatno poduzetništvo i manja ulaganja. Sve će manje biti primarnih djelatnosti, a sve više sekundarnih i tercijarnih. Koliko god da je ova pojava vezana za političku strategiju razvitka, ona je nužno određena vanjskim migracijama i njihovim utjecajem na ukupni socioekonomski i sociokulturni život. Kako je već poznato, na području zapadne Hercegovine nije bilo velikih društvenih poduzeća, niti je postojao afinitet za društveno vlasništvo. Novac stečen i zarađen uz velika odricanja sigurno će biti uložen u najprofitabilnije grane privrede. Ovo područje ima sve ekonomske pretpostavke za brz razvitak. Kada će to uslijediti ovisit će o zakonima kojima država treba potaknuti i stimulirati ulazak novca iz inozemstva na prostor zapadne Hercegovine. Zajedno s novcem stizat će i migranti.

Zaključak

U uvodnom su poglavlju naznačena dva osnovna pitanja. Prvo se odnosi na fenomen vanjskih migracija, na uzroke migriranja i posljedice nastale ovom pojavom. Naznačili smo da su vanjske migracije posljedica niske ekonomske

razvijenosti, niske stope uposlenosti, političkog okružja. Drugo pitanje odnosilo se na konkretizaciju vanjskih migracija na prostoru zapadne Hercegovine. Zbog već navedenih razloga prostor zapadne Hercegovine izrazito je migracijski. Postotak uposlenih u inozemstvu godine 1971. ubilježen je kao posebna ekonomska kateforija i kretao se 34,3% od ukupnoga aktivnog stanovništva u općini Posušje; 37,8% u općini Grude; 31,0% u općini Ljubuški, itd.

Prostor zapadne Hercegovine tradicionalno je migracijski prostor još od turskih vremena. Otkad je Hercegovina potpala pod tursku vlast broj Hrvata katolika drastično se smanjio, a to je pokazao i popis stanovništva što ga je provela turska vlast 1468/69. Iako je demografska slika zapadne Hercegovine nešto izmijenjena od dolaska austro-ugarske vlasti, iseljavanje se s ovih prostora nastavilo. Istina, ne pod prisilom, kako je bilo za turskih vremena. Na jednoj strani poticaj je za iseljavanje bio snažan zbog škrtosti hercegovačkog tla, nepovoljnog odnosa austro-ugarske vlasti prema ovdašnjem vinogradarstvu i bolest vinove loze, a na drugoj strani izrazito liberalna imigracijska politika prekomorskih zemalja, dovela je do masovnih odlazaka ovdašnjih ljudi. Kako austro-ugarska vlast nije vodila migracijsku politiku, točnih podataka nema, ali se sa sigurnošću zna da je broj iseljenika bio iznimno velik, što je zabilježeno u ovdašnjoj socijalnoj poeziji i narodnoj pjesmi.

Jugoslavije, prva i druga, nisu zaustavile odlazak s ovih prostora. Nakon završetka prošlog svjetskog rata socijalistička Jugoslavija, zanesena komunističkim idealima nastojala je razviti gospodarski sustav po sovjetskom modelu. Tako su zemljoradničke zadruge forsirajući proizvodnju kikirikija i pamuka na škrtim hercegovačkim vrtačama, u potpunosti uništile ovdašnje gospodarstvo. Stalna politička krivnja i teški materijalni uvjeti života, tjerali su ovdašnje pučanstvo na "bijeg". Sve do godine 1962. ovim ljudima je bio zabranjen ulazak u domovinu, a oni su tretirani kao politički emigranti. Pošto je donesen "Zakon o amnestiji" ovi su ljudi oslobođeni krivnje, a od 1963, otkad je Savezna vlada izdala "Instrukciju o zapošljavanju u inozemstvu" i dala prioritet odlaska nezaposlenima, počeli su masovni, i ovaj put, organizirani odlasci.

Nije moguće govoriti o vanjskim migracijama s područja zapadne Hercegovine, a da se ne uoči egzodusna erozija i demografsko pustošenje hrvatskih

hercegovačkih krajeva. S ovog prostora zabilježena je najintenzivnija vanjska migracija u bivšoj Jugoslaviji. Daleko veći broj radnika radio je u inozemstvu nego kod kuće. Pet općina zapadne Hercegovine, te općine Livno i Tomislavgrad ubrajaju se među deset općina bivše Jugoslavije s najvećom stopom iseljenja.

Vanjske migracije prouzročile su i nov, drukčiji razvitak sociokulturnog prostora. Iskustva stečena u zemlji imigracije, novac zarađen u inozemstvu, pogodvali su drukčijem pristupu i vrednovanju kvalitete života, što, drugim riječima, znači da je planiranje povratka veoma racionalno i, može se reći, još uvijek upitno.

Kako odlaskom migranata nastaje pritisak na sve komponente života socijalne sredine, posljednja karika u lancu jest dijete migranta. Izrazita je pojava razdvojenih obitelji, što svakako ima za posljedicu novu socijalnu adaptaciju. Posljednjih se godina broj bilociranih obitelji smanjuje, jer odlazi u inozemstvo i onaj dio obitelji koji je živio u zavičaju.

Dio pučanstva koji je ostao živjeti u zavičaju, na prostoru zapadne Hercegovine, poboljšao je kvalitetu življenja zahvaljujući novcu rodbine stečenom i zarađenom na radu u inozemstvu. Individualna ulaganja i mala poduzeća budućnost su gospodarskog razvitka zapadne Hercegovine.

LITERATURA

ANIĆ, J. (1991). "Vanjske migracije i naturalizacija migranata iz Hrvatske", *Migracijske teme*, Zagreb, 7(2): 115-125.

HERŠAK, E. (1985). "Poslijeratna migracijska perspektiva", *Migracijske teme*, Zagreb, 1(1): 5-20.

Hrvati u BiH - ciljevi i mogućnosti (1995). Mostar: Hrvatska budnica.

Hrvatska budnica (Zbornik radova) (1994). Mostar, br. 2.

JONJIĆ, P. (1985). "Teorijski aspekti proučavanja migracije: kritički pregled literature", *Migracijske teme*, Zagreb, 1(1): 63-76.

Kadrovi kao bitan resurs u obnovi i razvitku (Zbornik radova) (1994). Neum.

KATUNARIĆ, V. (1978). *Vanjske migracije i promjene u porodici*. Zagreb: Centar za istraživanje migracija.

MARKOTIĆ, A. F. (1983). *Demografski razvitak Hercegovine*. Ljubljana: Prva književna komuna.

MESIĆ, M. (1987). "Vanjske migracije i socijalna struktura", *Migracijske teme*, Zagreb, 3(1): 5-18.

MESIĆ, M. (1988). "Evropska migracijska situacija i perspektiva", *Migracijske teme*, Zagreb, 4(4): 371-394.

MESIĆ, M. (1990). "Radni migranti i društveni razvoj - Istraživanje u dvjema općinama", *Migracijske teme*, Zagreb, 6(2): 141-155.

MESIĆ, M. (1991). *Vanjske migracije i društveni razvitak*. Zagreb: Institut za migracije i narodnosti Sveučilišta u Zagrebu.

MESIĆ, M., E. HERŠAK (1989). "Evropa, integracija i (jugoslavenska) migracija", *Migracijske teme*, Zagreb, 5(1): 5-20.

MEŽNARIĆ, S. (1985) "Jugoslavenska sociologija (vanjskih) migracija - pokušaj sistematizacije", *Migracijske teme*, Zagreb, 1(1): 77-96.

MEŽNARIĆ, S. (1991). *Osvajanje prostora - prekrivanje vremena: migracije umjesto razvoja*. Zagreb: Sociološko društvo Hrvatske.

NEJAŠMIĆ, I. (1987). "Statističko praćenje i neka kvantitativna obilježja jugoslavenske vanjske migracije", *Migracijske teme*, Zagreb, 3(3-4): 289-301.

PUŠIĆ, P. (1985). "Situacija stranih radnika u SR Njemačkoj uz poseban osvrt na položaj i problematiku jugoslavenskih građana", *Migracijske teme*, Zagreb, 1(1): 37-52.

VALENTA, A. (1991). *Podjela Bosne. Vitez.*

VASILJ, S. (1994). *Stoljetne hrvatske migracije na razmeđu svjetova.* Mostar: Hrvatska budnica.

VUKUŠIĆ, T. (1994). *Međusobni odnosi katolika i pravoslavaca u BiH (1878-1903): povijesno-teološki prikaz.* Mostar: Teološki institut.

ŽIVKOVIĆ, P. (1994). *Povijest BiH do konca XVIII. stoljeća.* Mostar: HKD "Napredak".

EXTERNAL MIGRATION FROM WEST HERZEGOVINA

SUMMARY

The paper treats external migration from the region of West Herzegovina. The process of emigration became one of the major socio-geographic, socio-cultural and socio-economic traits of this region. The author examines migration during the Turkish advance, the migratory and demographic picture of West Herzegovina during the Austro-Hungarian period, and during the first and second Yugoslavia. She likewise treats the connection between external migration and the ethnic situation in West Herzegovina. Finally, she discusses return migration and problems of families in the migration context, and the interrelationship between migration and development.